

V. MOLNÁR LÁSZLÓ: ÉLETUTAK TALÁLKOZÁSA: TESSEDIK ÉS SZAMBORSZKIJ

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A 18–19. század fordulója Közép- és Kelet-Európában bővelkedik olyan életutakban, amelyek számos hasonlóságot, sőt szinte teljes analógiát mutatnak. Közéjük sorolható Tessedik Sámuel (1742–1820) és Andrej Afanaszjevics Szamborszki (1732–1815) életműve is, hiszen mindketten lelkészek, kiváló agrárszakemberek, nagy műveltségű polihisztorok, reformokat sürgető, a parasztság anyagi, erkölcsi és szellemi színvonalának előmozdítását szorgalmazó személyiségek voltak. Közös mindkettőjükben, hogy az általuk elért eredmények ellenére, újító kezdeményezéseik végső soron kudarcra lettek kárhóztatva Európa ezen, a jobbágyfelszabadítástól még távol álló térségeiben. E két tudós férfiú szakmai kapcsolata, személyes találkozásai és levélváltásai – kétszáz év távlatából is – méltóak az utókor figyelmére és a magyar–oroszkulturális érintkezések egyik értékes, mégis ez ideig alig ismert fejezetét képezik. Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy felidézzük ezeket az egymással találkozó, rövid időre „összeölelkező” és egymást gazdagító, stimuláló életutakat, amelyek a kulturális kontaktológia szempontjából néhány tanulsággal szolgálnak.

A magát „hungarus” értelmiséginek valló, németül, szlovákul, latinul és magyarul egyaránt kiválóan beszélő, a kortársak által „magyar Varro”-nak nevezett ifjabb Tessedik Sámuel (idősebb Tessedik Sámuel evangélikus lelkész és Lang Erzsébet pozsonyi polgárlány gyermekeként) 1742. április 20-án, Albertiben (ma: Albertirsa) látta meg a napvilágot.¹ Kétéves, amikor szüleivel együtt Békéscsabára költöztek, ahol édesapja 1749-ben, 39 évesen elhalálozott. Ezt követően édesanyjával és két húgával együtt Pozsonyban telepedtek le, ahol a Bél Mátyás által kiváló színvonalra emelt evangélikus liceum növendéke lett. Ezen intézmény falai között ismerkedett meg a nála egy évvel idősebb Theodor (Fjodor) Jankovičtyal (az orosz népiskola későbbi reformerével), akivel életre szóló barátságot kötött.² 1761–1762-ben a korabeli magyar protestáns iskolaügy egyik fellegrárába, a debreceni református kollégiumba iratkozott be, ahol tanárai közül az „ördögös professzornak” és a „magyar Faustnak” nevezett Hatvani István, valamint Sinai Miklós és Szatmári István voltak rá nagy hatással.³ 1762-től – három éven át – az erlangeni egyetemen teológiát tanult, de szívesen hallgatott medicinát és ökonómiát is.⁴

Az egyetemi stúdiumok befejezése után, 1766-ban Tessedik közel egyéves körutazást tett a német államokban: felkereste a híres oktatási intézményeket, elragadtatással szemlélte a polgáriassultabb körülményeket, az egészségügyi és szociális létesítményeket.⁵ Ezek az élmények meghatározó fontosságúak voltak számára, és ekkor fogalmazta meg először a lényegesen elmaradottabb magyarországi viszonyok, különösen a paraszti népesség életkörülményei megváltoztatásának szükségességét.⁶ Hazatérését követően 1767-ben került evangélikus lelkésznek Szarvasra, ahol ezt a tisztségét ötvenhárom éven át viselte.⁷

Több mint öt évtizedes szarvasi tevékenysége felvilágosult intézkedések közepette energikus és szerteágazó munkával telt el. Tessedik meggyőződéssel hitt a „racio” és a „közjó” szellemében, az egyetemes emberszeretettől vezérelt filantropista pedagógia ember-

és társadalomformáló erejében.⁸ Őszintén bízott abban, hogy az ésszerű reformok és felvilágosult intézkedések javíthatnak az alsóbb néposztályok anyagi, szociális és kulturális helyzetén.⁹ Tisztában volt azzal, hogy a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején a jobbágyrendszer béklyói szinte leküzdhetetlen akadályokat jelentenek és történelmi fátumként nehezednek a kor embereire. Az egyetlen „kitörési” lehetőséget a Basedow, Salzmann, Trapp, Campe és Rochow nevével fémjelzett új, filantropista nevelésben látta. Ezzel magyarázható, hogy 1780-ban – Friedrich Meyer kupferzelli és Johann Heinrich Pestalozzi neuhofti intézményéhez hasonló – gyakorlati-gazdasági és „szorgalmatossági” iskolát létesített.¹⁰

A Tessedik által alapított oktatási intézményt joggal tekinthetjük élete fő művének. A hathektárnyi, eredetileg szikes talajon létrehozott gyakorlókert (az új gazdasági épületekkel, méhészettel, istállókkal)¹¹ és az 1791-re felépített emeletes iskolaépület¹² valóban Tessedik büszkesége volt, mivel ezek működtetéséhez – saját jövedelmein kívül – csak az evangélikus hitközség támogatását vehette igénybe, állami dotációban ugyanis nem részesült. Ezzel magyarázható, hogy tizenöt évi működés után négyéves kényszerszünet következett az iskola történetében, sőt 1806-ban végleg kénytelen volt bezárni kapuit.¹³ A helytartótanács pénzügyi támogatása nélkül ez törvénytörés volt! Igaz, Festetics György gróf ezekben az években, 1797-ben nyitotta meg gazdasági tanintézetét, a híres Georgikont, ugyanakkor neki 160 ezer hold föld jövedelme jelentett biztos garanciát iskolájának működtetéséhez.

A sarvasi gyakorlati-gazdasági mintaiskola – a 18–19. század fordulóján – valóban egyedülálló intézménynek tekinthető, mivel a tanulók elméleti és gyakorlati képzése gyökeresen eltért a korabeli népiskolák praxisától. A Tessedik által kidolgozott és jóváhagyásra a helytartótanács Tanulmányi Bizottságához (Departamentum scholarum) benyújtott „planum” részletesen tartalmazza a sarvasi institutum tanulmányi rendjét. Ebből világosan kitűnik, hogy Tessedik a gyakorlati orientáltságú, a tanulók számára hasznos ismereteket nyújtó, reáliákat is tartalmazó képzés elkötelezett híve volt.¹⁴ Iskolája három tagozattal (népiskolai, mezőgazdasági, ipari) működött és a tanulók létszáma megközelítette az ezer főt. Az iskolaalapító nem titkolt szándéka az volt, hogy a diákok ne csak elemi szintű képzésben részesüljenek, hanem közülük néptanítók, falusi középvezetők és gazdatisztek kerüljenek ki.¹⁵

A sarvasi „szorgalmatossági” iskolában nívóvannak számított, hogy Tessedik jelentősen csökkentette a latin nyelv oktatására fordított időt. Helyette olyan új „ismeretek” jelentek meg a tananyagban, mint az ökonómia, a gazdasági irányítás, a kameralisztika, a statisztika, az állatgyógyászat, a rétgazdálkodás, a természetrajz, az anatómia, a kémia, a kettős könyvelés, továbbá szerződések, inventáriumok és protocollumok készítése. A filantropista pedagógiai gondolkodókhöz hasonlóan Tessedik fontosnak tartotta a tanulók testi erőinek fejlesztését, a rendszeres testedzést. Szigorúan tiltotta viszont a testi fenyítést, a megalázó és értelmetlen büntetéseket, s helyettük legfeljebb a nappali karcert és az „ételmegvonást” tartotta alkalmazhatónak.¹⁶

A tanulók sok időt töltöttek a gyakorlati kertben, ahol korszerű agrotechnikai eljárásokkal, talajjavító módszerekkel (meliorizáció, digózás), új növényi kultúrákkal (lucerna, lóhere, articsóka) és addig soha nem látott gyümölcsfafélékkel ismerkedtek meg.¹⁷ A szűkös pénzügyi források ellenére Tessedik igazi mintagazdaságot teremtett, ahol külföldről behozott mezőgazdasági eszközök, korszerű épületek, műhelyek, magtárak és a segéd személyzethez tartozó kertészek, juhászok, marhapásztorok segítették a tanulók gyakorlati munkáját.

Lelkészi és igazgatói tevékenysége mellett Tessedik az élet minden területére kiterjedő népművelői, faluszerzői munkát is végzett. Nemcsak a szószepről hirdette felvilágosult nézeteit, hanem a gyakorlatba is igyekezett átültetni azokat.¹⁸ Betegségélyező pénztárt, néptanítói egyesületet, patikát, tűzoltóegyletet szervezett, 1786–1788 között új templomot építtetett,¹⁹ százötven gyümölcsfafélét honosított meg Sarvason, és az Alföldön elsőként több ezer akácfát telepített a futóhomok megkötésére.²⁰ Hatalmas energiát fordított arra, hogy

a település lakóinak szemléletmódján, életfelfogásán radikálisan változtasson, amiről 1819-ben befejezett önéletírása is megkapó erővel tanúskodik.²¹

Tessedik hatalmas életművének felidézésekor nem feledkezhetünk meg imponáló tudományos teljesítményéről sem. Egyes történészek szerint száznegyven, mások véleménye alapján mintegy négyszáz publikációja látott napvilágot.²² Különös figyelmet érdemel 1784-ben kiadott „Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte” című munkája, amely két évvel később magyarul is megjelent.²³ A kortársak nagy elismeréssel nyilatkoztak mezőgazdasági tárgyú írásairól, köztük a lóhere- és lucerna termesztésről,²⁴ valamint a rétgazdálkodásról írott dolgozatairól.²⁵ A pozsonyi Tanulmányi Bizottság tagjaként jó néhány neveléssel kapcsolatos tanulmányt is közreadott, mint például a „Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről” című cikket.²⁶

A hazai politikai elit, a vezető értelmiségi körök és külföldi tudós kollégái is jól ismerték a polihisztor Tessedik munkásságának értékeit. Ezt bizonyítja, hogy 1787-ben II. József aranyéremmel jutalmazta, 1798-ban a jénai Ásványtani Társaság oklevéllel tüntette ki, 1809-ben pedig I. Ferenc császár nemesi rangra emelte.²⁷ Intézetét olyan hírességek keresték fel, mint Habsburg József nádor, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József²⁸ és Kazinczy Ferenc.²⁹ 1797-ben, a Georgikon alapításakor, Festetics György gróf Tessediket kérte fel az intézmény első igazgatójának, ő azonban kitartott szarvasi elhivatottsága mellett.

Tessedik életének ötvennyolcadik esztendejében ismerkedett meg a nála tíz évvel idősebb Andrej Szamborszkijjal, akit oroszországi „alteregójának” is nevezhetnénk.³⁰ Andrej Afanaszjevics 1732-ben született és felsőfokú tanulmányait a Kijevi Teológiai Akadémián végezte. Stúdiumai befejezését követően 1765-ben – huszonhárom évesen – a londoni orosz követség lelkészévé nevezték ki. Tizenhat évig maradt Angliában, és soha sem titkolta, hogy ottani élményei egész életére rányomták bélyegüket. Lelkeszi hivatása mellett elragadtatással tanulmányozta az európai élvonalba tartozó angol viszonyokat, a tőkés mintaállamban lezajló ipari forradalmat, az orosz állapotoktól lényegesen eltérő életmód- és mentalitásbeli különbségeket. A legnagyobb hatással rá azonban a mezőgazdaságban bekövetkezett változások, az új agrotechnikai eljárások, a korszerű technológiák és a földművelés hatékonyságát jelentősen növelő munkaeszközök voltak.³¹ Rajongott az angol felvilágosodás kulturális teljesítményeiért, a képzőművészeti, szépirodalmi és tudományos művekért. Úgy érezte, hogy egész lényé átszellemült a szigetországi tapasztalatok hatására, és – Tessedikhez hasonlóan – ekkor alakult ki „küldetéstudata”. Angolbarát érzelmeit tovább erősítette az a tény is, hogy brit nőt vett feleségül, akivel boldog házasságban élt. (Leányát, Sz. A. Szamborszkaját a neves diplomata, később a Carszkoje Szelo-i liceum direktora, Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij vette feleségül. Unokája a dekabrista mozgalomban részt vevő A. Rozenhez³² ment feleségül).

Oroszországba való visszatérését követően, befolyásos támogatóinak segítségével Szamborszkij a cári udvarba került, esperesi beosztásba. Bizalmi pozícióját jelzi, hogy 1782-ben II. Katalin cárnő őt nevezte ki Pavel Petrovics nagyherceg (a későbbi I. Pál, 1796–1801) nyugat-európai utazásakor kísérőnek. Még nagyobb megtiszteltetésben lett része két évvel később, hiszen a cárnő őt bízta meg Sándor és Konsztantyin nagyhercegek jogi nevelésével.³³

Ezekben az években – magas hivatali elfoglaltsága ellenére – sem szűnt meg érdeklődése a korszerű mezőgazdasági kérdések iránt. Ezt bizonyítja, hogy 1781-ben Moszkvában könyvet adott ki „Az angol gyakorlati földművelés leírása” címmel.³⁴ Bizonyára ez a munkája is közrejátszott abban, hogy 1797-ben a Szabad Gazdasági Társaság tagjai közé választotta és még ugyanebben az évben kinevezték a Carszkoje Szelo-i mezőgazdasági szakiskola vezetőjévé. Ottani tapasztalatairól 1798-ban metszetekkel és rézkarcokkal illusztrált exkluzív kötetet jelentetett meg „A földművelés és a mezőgazdaság gyakorlati iskolájának helyzete” címmel, amely a maga műfajában – a 18. század végén – unikális teljesítménynek számított.³⁵

1799-ben az orosz uralkodó azzal bízta meg Szamborszkijt, hogy kísérje el leányát, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőt Magyarországra.³⁶ Az 1783-ban született nagyhercegnőt, aki II. Katalin cárnő egyik kedvenc unokája volt, apja eredetileg IV. Gusztáv svéd királyhoz kívánta feleségül adni. Ez a házassági terv azonban meghiúsult mivel a felek nem tudtak megállapodni abban, hogy az esküvő a pravoszláv vagy az evangélikus felekezeti szertartás szerint történjen. 1799 februárjában aztán Habsburg József főherceg,³⁷ Magyarország nádora – I. Ferenc császár öccse – kérte meg a nagyhercegnő kezét. Az esküvőre 1799. október 30-án, a Szentpétervárhoz közeli cári rezidencián, Gatcsinában került sor. Ekkor, kompromisszumos módon, a házasulandók előbb a pravoszláv, majd a katolikus szertartás szerint léptek frigyre. Az ifjú házaspár négyheti vigasságok után december 2-án indult el – néhány főnyi személyzet és Szamborszkij esperes kíséretében – Szentpétervárról Bécsbe, ahova 1800. január 2-án érkezett meg. Ott újabb bálók és multságok következtek, majd február közepén értek Budára, ahol a vár egyik épületszárnyában alakították ki rezidenciájukat.³⁸

A nádor feleségének tizenhárom hónapos magyarországi életéről viszonylag keveset tudunk, bár a korabeli sajtó (Magyar Kurír, Pressburger Zeitung, Vereingnigter Ofner und Pester Zeitung, stb.) több híradást közölt arról. A legtöbbet azonban Szamborszkij 1871-ben kiadott „Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő magyarországi tartózkodásáról” című munkájából tudunk meg, amely – érthető elfogultsággal – a szemtanú hitelességével tárgyalja az átélt eseményeket.³⁹ A nagyhercegnő gyóntatópapjának és közeli bizalmasának leírásából világosan kitűnik, hogy a szépsége teljében levő, tizenhét éves nádorné népszerű volt a magyar rendek körében és maradéktalanul élvezte az ország népének szimpátiáját. Szamborszkij úgy ítélte meg, hogy Habsburg József főherceg és Alekszandra Pavlovna könnyen új dinasztia alapíthattak volna Magyarországon, ha a nádor feleségének váratlan halála nem következik be.

Szamborszkij nem titkolta, hogy az orosz nagyhercegnőnek a bécsi udvarban több ellensége is akadt. Köztük említette, a nápolyi születésű Terézia császárnét (I. Ferenc feleségét) és Franz Thugut bárót, az egykori államminisztert és a titkos rendőrség volt főnökét. Különösen ez utóbbiról festett visszataszító képet, akiről egyébként közismert, hogy a Martinovics Ignác nevével fémjelzett jakobinus mozgalmat milyen brutális eszközökkel számolta fel. Szamborszkij főleg a nádorné növekvő népszerűségével magyarázta bécsi ellenségeinek intrikáit, a személye ellen irányuló aknamunkát. Könyvében annak is hangot adott, hogy alapvetően a bécsi udvar felelős Alekszandra Pavlovna haláláért, mivel meggyőződéssel hitte, hogy az orosz cár leánya mérgezés áldozata lett.⁴⁰

1801 márciusában valóban furcsa és nehezen rekonstruálható dolgok történtek a budai Várban. A nádor korábban teljesen egészséges felesége március 8-án egy Paulina nevű kislányt hozott a világra, aki születését követően néhány óra múlva meghalt. Tizenhatodikán, reggel fél hat körül maga Alekszandra Pavlovna is távozott az élők sorából, ami kétségtelenül sok találgatásra adott okot. Szamborszkij joggal furcsállta, hogy a szülésre készülő, makkegészséges nádorné március 6-tól gasztrikus ideglázban szenvedett (ami származhatott mérgezésről is) majd Paulina halálát követően az osztrák orvosok himlő ellen kezelték. A nagyhercegnő gyóntatópapja – mint már említettük – mérgezésre gyanakodott és a felelősöket Terézia császárné és Thugut báró környezetében kereste. Itt jegyezzük meg, hogy Tardy Lajos is osztotta Szamborszkij véleményét,⁴¹ míg Kiszely István⁴² a halál okaként a gümőkort jelölte meg. G. R. Gyerzsavin, a neves költő, aki 1802-től igazságügyi miniszter volt, a Szamborszkijtól kapott jelentések alapján ugyancsak mérgezésre utalt 1806-ban írt versében.⁴³ Elgondolkodtató és szembetűnő az a tény is, hogy Alekszandra Pavlovna apját, I. Pált – az angol diplomácia pénzügyi támogatásával – közel azonos időben, 1801. március 11-én gyilkolták meg a merénylők. Ekkor Platon Zubov (II. Katalin utolsó kegyence), Pahlen

gróf (Szentpétervár katonai kormányzója) és mintegy hatvan gárdista hatolt be a Mihály-palotába, ahol a felismerhetetlenségig összeverték a törvényes orosz uralkodót.

Szamborszkijnak nem kis szerepe volt abban, hogy a 18. életében elhalálozott orosz nagyhercegnőt a Romanov-ház presztízisének megfelelő végtisztességben részesítették. Könyvéből megtudhatjuk, hogy Alekszandra Pavlovna holttestét előbb a Nádor-kert egyik épületében ravatalozták fel, majd a díszes koporsót a kapucinusok budai templomának kriptájában helyezték el. 1802-re épült fel az ürömi sírkápolna, az orosz nagyhercegnő földi maradványainak végső nyughelye, amelyről az utazó Vlagyimir Bronyevszkij 1810-ben a következőket írta: „Áhítatos tekintetemel futó pillantást vetettem a templomra, és négyzet alakú piederasztalt láttam magam előtt, melynek minden egyes oldala alig több három százsenynél, ezen a piederasztalon emelkedik a gúla alakú csúcsos tető. Belül a templom kör alakú és az oltárt boltív választja el a nem nagy méretű, atlaszra festett ikonosztáztól; az oltárasztalt gazdagon hímzett bársony borítja; a tiszta aranyból vert edények súlya meghaladja a negyven fontot és kiváló munkáról tanúskodnak. Két papi miseruha különösen figyelemre méltó; az egyiket a nagyhercegnő esküvői ruhájából varrták, a másikat Anna Ivanovna cárnőnek annak a ruhájából, amely a nagyhercegnő kelengyéjéhez tartozott. A két aranyfoglatú ikont dúsan díszítik nagyméretű briliánsok, gyémántok és drágakövek. Az elsővel Nagy Katalin adta áldását a megboldogultra, a másodikkal pedig felséges édesanyja, Marija Fjodorovna cárné, aki csaknem ugyanebben az időben vesztette el férjét és gyengéden szeretett leányát. Egyszóval, a templom díszje egyszerű, de ugyanakkor gazdag, választékos ízlésű és méltóan juttatja kifejezésre az orosz császári pompát.”⁴⁴

1804-ig Andrej Szamborszkij látta el az ürömi sírkápolnában a lelkészi teendőket. Ottani munkáját nagy odaadással végezte, de maradt arra is ideje, hogy megismerkedjen a korabeli Magyarország néhány közéleti személyiségével és tudósával. Köztük első helyen Tessedik Sámuel említjük, akivel 1800 nyarán került személyes kapcsolatba. Szamborszkij – 1872-ben kiadott emlékiratainak tanúsága szerint – fontosnak tartotta, hogy felkeresse az 1780-ban alapított szarvasi gyakorlati-gazdasági iskolát és megismerkedjen annak nagy híré igazgatójával.⁴⁵ Egymás iránti érdeklődésüket elsősorban az motiválta, hogy mindketten lelkészek, Nyugat-Európában megfordult, művelt személyiségek, a mezőgazdasági szakoktatás és a munkára nevelés elhivatott szószólói voltak.

Tessedik önéletírásának 86–87. oldalán számol be a Szamborszkijhoz fűződő kapcsolatairól, köztük azon tervéről, hogy kiadassa Szamborszkij 1798-ban napvilágot látott művét. A kötet egyes fejezeteit még 1800–1801 fordulóján lefordította német nyelvre és hozzáfogott az előfizetők „összegyűjtéséhez”. Ennek egyik módja az volt, hogy a hazai és külföldi folyóiratokban (köztük a brünni *Patriotisches Tageblatt* 1801. május 20-i és 1802. április 5-ei számában) hirdetést adott fel a könyvtervezet megjelentetéséhez. Ezen kívül Molnár János pesti evangélikus lelkész is megpróbált segíteni az előfizetők toborzásában, amelynek során Festetics György érdeklődését is felkeltették Szamborszkij műve iránt. Végül azonban e könyv kiadása nem járt sikerrel, mivel összesen csak negyvenöt előfizetőt találtak. Tessedik számításai szerint mintegy ezer előjegyzésre lett volna szükség az ötezer forintos kiadási költség előteremtéséhez.⁴⁶ E kudarc mégsem rontotta meg kettőjük szakmai barátságát, hiszen ezt követően még évekig levelezésben álltak egymással, amiről Szamborszkij emlékiratai tanúskodnak.

1803-ban – Szamborszkij és Fjodor Janković biztatására – Tessedik pályázati értekezést nyújtott be az 1765-ben alapított pétervári Szabad Gazdasági Társaság felhívására. A szarvasi polihisztort kétségtelenül érdekelte a pályázati kiírás, amelynek címe („Milyen rendszabályok volnának alkalmazandók arra nézve, hogy a nép alsóbb rétegeiben, különösen a parasztnőknél és gyermekeknél a tevékenység szelleme és a keresetvágy olyképpen élesztessék, miszerint a munkát mint szükségletet megszokják és megkedveljék”) vonzónak tűnt számára.⁴⁷ A Szentpétervárra elküldött német nyelvű pályaművet Tessedik önéletírása is említi, amelyben

arra tesz utalást, hogy a kézirat további sorsáról nincs tudomása. Ma már tudjuk, hogy a D. P. Troscsinszkij által felkínált ötszáz rubeles pályadíjat nem ő nyerte el, hanem a berlini Hardt és az orosz Dzenkovszkij professzor.⁴⁸

Mivel a pályázati anyagot Tessedik egyetlen példányban készítette el, a későbbi korok történészei sokáig bizonytalanok voltak annak tartalmát illetően. A kéziratot végül 1974-ben Váradi-Sternberg János, az Ungvári Egyetem professzora találta meg a szentpétervári Állami Történeti Levéltárban, a Szabad Gazdasági Társaság fondjának 58. kötetében, és ezt a terjedelmes tanulmányt küldte el Tóth Lajosnak, az akkori idők legjobb Tessedik-kutatójának. Az általa 1976-ban, Szarvason kiadott Tessedik monográfiában már szerepelt a kéziratos pályamű egy részének fordítása.⁴⁹

Bár az 1803. évi pétervári pályamű nem hozott babérkoszorút a magyar tudós számára, mégis úgy gondoljuk, hogy intellektuális nívója, felvilágosult szemléletmódja és reformgondolatai következtében – közel kétszáz év távlatából is – méltó az utókor figyelmére. A pályázat készítője ugyanis, saját korát messze megelőzve, merészen és imponáló magabiztossággal tárta fel a 19. század eleji jobbagység tevékenységének és szorgalmának társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális akadályait. Ezek között említi az általános szegénységet, a nemesség részéről tapasztalható megvetést és megaláztatást, a kényszer és elnyomás sokféle formáját, a személyi szabadság hiányát, a babonák, az előítéletek és a rossz példák súlyos következményeit. Tessedik arra is felhívta a figyelmet, hogy a paraszti származású fiatal emberek tömeges kényszorsorozása sok hasznos kezet von el a termelőmunkától. Ugyanígy reálisan látta, hogy a felekezeti ellentétek és a vallási türelem hiánya milyen károkat okoz a társadalomnak. Azt is szóvá tette, hogy a tanítóképzés hiányának következtében a műveletlen néptanítók (gyakorta vagabund elemek, kicsapott diákok és szökött katonák) haszontalan ismereteket plántálnak át tanítványaikba.

Tessedik pályázatának szembetűnő értékei közé tartozik, hogy radikálisan bírálta a korabeli földbirtokmegosztást, rámutatva annak égbekiáltó aránytalanságaira. A pályázat írója – nem kis merészséggel – a nagybirtokok átszervezését, földosztást és a szabad paraszti földtulajdon kialakítását javasolta. Értekezésében a negyven-ötven holdas parasztgazdaságok létrehozását szorgalmazta, amelyek egy-egy család megélhetését hatékonyan biztosították volna. Tessedik maradéktalanul hitt a felvilágosult eszmék ember- és társadalomformáló erejében, az alsóbb néposztályok művelődésének lehetőségében. Éppen ezért részletesen tárgyalta a néptanítóktól elvárható ismereteket, amelyek között a prioritást a gyakorlati orientáltságú tudásnak kell kapnia. A pályamunka szerzője felhívta a figyelmet a filantropizmus és a felvilágosodás szelleméből fakadó „hasznos és erkölcsös” polgárok nevelésére, a szociális gondoskodás és a közmunkák szervezésének fontosságára, a szegény- és dologházak felállításának szükségességére is.⁵⁰

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Tessedik iskolaszervező és tudományos munkásságáról a hírek Pétervárra is eljutottak. Ebben fontos szerepe lehetett Andrej Szamborszkiának, aki rendszeresen írt jelentéseket az orosz fővárosba. Nemcsak barátainak küldött Magyarországról leveleket, hanem – többek között – M. M. Szperanszkijnak (közeli rokonának), I. Sándor talán legbefolyásosabb politikai tanácsadójának is.⁵¹ Jelentéseit bizonyára olvasta G. R. Gyerzsavin (korának egyik legkiválóbb poétája, tambovi és karéliai kormányzó, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter), amiről Jakov Grot történész is említést tett, a költő műveinek 1869-es kiadásának előszavában. Tessedik tevékenységének oroszországi „népszerűsítését” olyan befolyásos személyiségek is előmozdíthatták, mint F. I. Janković (a szerémségi születésű, a pozsonyi líceumban Tessedik diáktársaként ismert, az orosz népiskolai reformot irányító pedagógus), Orlay János (I. Sándor háziorvosa, államtanácsos), Balugyánszky Mihály (a nagyváradi jogakadémia professzora, I. Miklós jogi nevelője, a Szentpétervári Egyetem első rektora, igazságügyi államtitkár) és a cári udvarral kitűnő kapcsolatokat ápoló karlováci szerb érsek, Stratimirović is.⁵²

Ezt a hipotézist támasztja alá az a tény, hogy 1803-ban – a pétervári udvar részéről – két alkalommal is felkérték egy tan- és gazdasági intézet tervének kidolgozására. Az „ajánlók” jól tudhatták, hogy a szarvasi iskola igazgatója 1802-ben részletes „planumot” készített – Niczky Kristóf gróf felkérésére – a nagyszentmiklósi mezőgazdasági intézet felállítására. A pétervári felkérésre vonatkozóan Tessedik a következőket közölte önéletírásában: „Még 1803-ban kaptam ... Sztratimirovics őnagyságától február 16-ról szóló levelet, melyben az orosz államtanácsos, Jankovics Tódor arra kér fel, hogy intézetemnek lehető legrészletesebb leírását, s néhány okmányt küldjek fel Pétervárra. Amit tehettem, azt megtettem, s hivatkoztam egy éppen akkor megjelenő művemre”.⁵³

A második felkérést – a pavlovszki gazdasági iskola létrehozását illetően – Szamborszkij juttatta el hozzá, amint erről Tessedik is említést tett: „Nádorné gyóntató atyjának, Szamborszkijnak részint szóbeli, részint írásbeli felszólítása folytán átadtam az intézet szervezetének kidolgozását.”⁵⁴ Sajnos, Tessedik ezen tervezetének további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal.

A következő évben, 1804-ben véget értek Tessedik és Szamborszkij találkozásai és levelezései, mivel ez utóbbi helyére, az ürömi sírkápolna lelkészi tisztségébe Nyikolaj Musovszkijt (I. Miklós későbbi gyóntatópapját) nevezték ki. Ezt követően Szamborszkij egy évig Péterváron élt, ahol lakása számos orosz értelmiségi találkozóhelye volt. Közrejátszott ebben az is, hogy veje Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij (a Carszkoje Szelo-i líceum igazgatójaként) szívesen látta vendégül tanítványait, köztük a későbbi dekabristákat és neves írókat, mint például A. M. Gorcsakov herceget, A. A. Delviget, V. K. Kjuhelbekert, A. Sz. Puskind és I. I. Puscsint.⁵⁵

Oroszországba történt visszatérését követően Szamborszkij szomorúan tapasztalta, hogy a korábban általa vezetett Carszkoje Szelo-i mezőgazdasági szakiskola oktatási színvonala lezüllött. Ezzel kapcsolatban a Magyar Kurír 1804-ben, az intézmény tevékenységét méltatva a következőket írta: „...ennek az oskolának felállítására egy Szamborszkij nevű görögkeleti pap szolgáltatott alkalmatosságot, aki ... sokáig lévén Londonban, nagy szorgalmatosságot fordított az angliai mezei gazdaság megtanulására, s mivel a természeti tudományt és históriát is nagyon kedvelte, annál inkább boldogult amannak tanulásában és tanításában. Ő a néhai Alekszandra Pavlovna nagyhercegnővel Magyarországra küldetvén ... nagyon alászállott azon közhasznú institutum.”⁵⁶

Látva a fenti intézet hanyatlását, 1805-ben Szamborszkij vidéki birtokára, a harkovi kormányzáság izjumi járásában fekvő Sztratimirovkára költözött. Ott mintagazdaságot szervezett és – felvilágosult gondolkodóhoz híven – nagy figyelmet fordított a jobbágyok anyagi és szociális helyzetének javítására. A településen orvosi rendelőt, patikát, kórházat, iskolát és árvaházat alapított. Birtokán külföldről hozott korszerű mezőgazdasági gépeket használt, fajtiszta juhtenyészettel rendelkezett. Kisebb üzemeket is létrehozott és helyben dolgoztatta fel a különféle termékeket. Tevékenysége azonban – Tessedik szarvasi és Pestalozzi neuhofi működéséhez hasonlóan – irigyei (főként a szomszédos földbirtokosok) ellenszenvét és gyűlöletét váltotta ki. Ezzel magyarázható, hogy a Napóleon elleni háború esztendejében 1812-ben visszaköltözött Pétervárra, ahol nyolcvanhárom éves korában érte a halál.⁵⁷

Tessedik öt évvel élte túl nagy kortársát, ám életének ezen szakasza már nem sok jót hozott számára. 1816-tól – három éven át – önéletírásán dolgozott, de egyre súlyosbodó szembetegsége és második feleségének halála mélyen megrendítette. 1820 karácsonyának előestéjén, a szarvasi új temető megnyitásakor nagyon megfázott és december 27-én – hetvennyolc évesen távozott az élők sorából.⁵⁸

A fentiekben két rendkívüli életút azonos vonásaira kívántunk rámutatni. Közös mindkettőben, hogy a maradandó és örökbecsű teljesítmények ellenére, a bemutatott pályaképek a fátumszerű kudarcot is magukban hordozták. Ez szinte törvényszerű volt, mivel

a jobbágyfelszabadítás előtti Közép- és Kelet-Európában – a Tessedikéhez és Szamborszkijéhez hasonló kezdeményezésekkel, reformelképzelésekkel – a társadalmi béklyók szorításából és a politikai viszonyok hínártengeréből lehetetlen volt kitörni. Az állami „érdektelenség” következtében a szociális és kulturális törekvések nagy része leküzdhetetlen akadályokba ütközött és a nemesi osztály önzése miatt – érthető módon – zátonyra futott. Mindezek ellenére Tessedik és Szamborszkij tevékenysége, egymáshoz fűződő kapcsolata méltó az utókor figyelmére, hiszen gondolataikkal mintegy ötven-hatvan évvel megelőzték kortársaikat és működésük valóban messzevilágító fároszként hatott.

¹ A Tessedik életére és munkásságára vonatkozó legismertebb összefoglaló művek közül lásd: Bodor Antal: A falugondozás első apostolának emlékezete. Bp., 1924; Czettler Jenő: Tessedik Sámuel munkássága. Bp., 1918; Nádor Jenő: A magyar falumunka megalapítása. Emlékezés Tessedik Sámuelre. Bp., 1942; Nádor Jenő – Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. Az előszót írta: Darányi Kálmán. Bp., 1936; Penyigey Dénes: Tessedik Sámuel. Bp., 1980; Ruzicskay György: Tessedik Sámuel élete. Szarvas, 1970; Szabó Miklós: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Bp., 1960; Szelényi Ödön: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Bp., 1916; Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976; Vác Elemér: Tessedik Sámuel. Nyíregyháza, 1942; Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. Bp., 1954.

² V. Molnár László: Magyar–oroszkulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. p. 75.

³ Tóth Lajos: Tessedik és Debrecen. = Új Auróra, 1981. No. 1. pp. 88–93.

⁴ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel ifjúsága. = Új Auróra, 1980. No. 1. pp. 49–52.

⁵ Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. Bp., 1940. pp. 63–68.

⁶ Kovács Gábor: Tessedik Sámuel és a parasztság. = Agrártörténeti Szemle, 1961. No. 2. pp. 201–204.

⁷ Tessedik szarvasi lelkesítő tevékenységéről részletesen: Nádor Jenő: Tessedik Sámuel, az ország papja Szarvason. Bp., 1940; Demjén Sándor: „...a házadhoz való féltő szeretet emészt engem”. Szarvas, 1998; uő.: Történelmi pillanatok a Szarvasi Evangélikus Egyházközség múltjából. = Szarvasi Krónika, 1997. No. 1. pp. 22–33.

⁸ Hanzó Lajos: Tessedik és a filantropizmus. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet Évkönyve II. Szarvas, 1962. pp. 85–118.

⁹ Hanzó Lajos: Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. = Századok, 1962. pp. 553–564.

¹⁰ Szeniczey Vilma: Tessedik Sámuel közgazdasági törekvései és a szarvasi gyakorlati-gazdasági iskola. = Századok, 1918. pp. 257–280.

¹¹ Ferencz Kálmán: Adatok a Tessedik-kert talajáról és javításának eredményeiről. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. pp. 15–31.

¹² Tóth Lajos: Tessedik Sámuel iskolája. = Diakónia, 1980. No. 1. pp. 49–52.

¹³ Kemény Gábor: Tessedik Sámuel. In: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Bp., 1986. pp. 148–156.

¹⁴ Hanzó Lajos: Törekvések az oktatás gyakorlatiasabbá tételére Tessedik korában. In: A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre. Bp., 1965. pp. 97–140.

¹⁵ Penyigey Dénes: Tessedik Sámuel élete és munkássága. = Agrártörténeti Szemle, 1961. No. 2. pp. 181–183.

¹⁶ Tessedik pedagógiai tevékenységének értékeléséről részletesen: Fabiny Tibor: Az emberszeretet iskolája. = Lelkipásztor, 1992. No. 6. pp. 195–199; Hanzó Lajos: Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet Évkönyve I. Szarvas, 1961. pp. 47–88; Tamássy István: Tessedik Sámuel, a pedagógus. = Agrártörténeti Szemle, 1961. No. 2. pp. 189–200; Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz.: Vincze László. Bp., 1956; Tóth Lajos: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Bp., 1980; uő.: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. pp. 259–326.

¹⁷ Wellmann Imre: Tessedik és a magyar agrárfejlődés. = Agrártörténeti Szemle, 1961. No. 2. pp. 206–222.

¹⁸ Kovács Pál: Szemelvények Tessedik prédikációiból. = Lelkipásztor, 1972. No. 4. pp. 218–230.

¹⁹ Nobik Erzsébet: A Tessedik-templom újjászentelésének és 200 éves jubileumának ünnepére. = Szarvasi Krónika, 1988. pp. 35–42.

²⁰ Rapaics Raymund: Winterl és Tessedik gyümölcsfa-telepítési kísérletei az Alföldön. = Természettudományi Közöny, 1935. pp. 579–581.

²¹ Tessedik Sámuel önéletírása. Ford.: Zsilinszky Mihály. Pest, 1873; a második kiadást sajtó alá rendezte: Nádor Jenő. Szarvas, 1942.

²² Stutzmann Olga: A főbb Tessedik-irodalom bírálata. In: Acta Iuvenum, sectio „Historica”, tomus VII. Szeged, 1975. pp. 125–131.

- ²³ Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon, mitsoda és mi lehetne. Ford.: Kónyi János. Péts, 1786. A szerző e művének méltatását lásd: Tóth Lajos: Kétszáz éve jelent meg Tessedik főműve: „A parasztember Magyarországon”. = Új Auróra, 1984. No. 2. pp. 155–161.
- ²⁴ Tessedik Sámuel: A lóherének vetéséről, s annak használatáról való rövid oktatás. Buda, 1800.
- ²⁵ Tessedik Sámuel: Új módja a rétek igazításának. Buda, 1801. A szarvasi polihisztor mezőgazdasági tárgyú dolgozatai közül lásd még: Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Ford.: Nádor Jenő. Bp., 1938; Tessedik Sámuel: A Tisza-vidéki szikes talajok műveléséről és hasznosításáról. Az eredeti német nyelvű tanulmányt ford.: Palov József. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. pp. 5–14; Tessedik Sámuel írásaiból. Vál.: Tóth Lajos. Békéscsaba, 1970; Hanzó Lajos: Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. = Agrártörténeti Szemle, 1961. No. 2. pp. 243–282; Implom József: A Békés Megyei Levéltár Tessedik-irataiból. = Békési Élet, 1970. No. 3. pp. 381–399.
- ²⁶ Tessedik Sámuel pedagógiai írásaiból. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1100–1849. Szerk.: Ravasz János. Bp., 1966. pp. 179–188.
- ²⁷ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel. Szarvas, 1976. pp. 410–411.
- ²⁸ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel kapcsolatai a jakobinus mozgalom vezetőivel. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Szerk.: Mészáros István. Bp., 1980. pp. 87–104.
- ²⁹ Pásztor Emil: Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. = Békési Élet, 1976. No. 3–4. pp. 453–454.
- ³⁰ Szamborszkij életútjáról lásd: N. Sztjelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszkij. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. pp. 182–202, 342–363, 486–526.
- ³¹ D. Bagaleja: Dannije o protoijereje A. A. Szamborszkom. In: Szbornyik Harkovszkovo isztoriko-filologicseszko obcsesztva, t. XX. Harkov, 1912. pp. 31–37.
- ³² A. Rozen: Moji voszpominanyija ob Andreje Szamborszkom. = Otyecsesztvennije zapiszki, 1876. No. 2. pp. 491–497.
- ³³ V. Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1993. p. 166.
- ³⁴ A. A. Szamborszkij: Opiszanyije praktycicseszko anglijszkovo zemlegyelija, szobrannoje iz raznih anglijszkih piszatyalej. Moszkva, 1781.
- ³⁵ A. A. Szamborszkij: Polozsenyije praktycicseszkoj skoli zemlegyelija i szelszkovo hozjajsztva. Szankt-Petyerburg, 1798.
- ³⁶ Az orosz nagyhercegnő életére vonatkozóan: Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. pp. 131–139; Hankó Ildikó – Kiszely István: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. pp. 32–67.
- ³⁷ A „legmagyarabb Habsburg” életéről részletesebben: Domanovszky Sándor: József nádor élete I–II. Bp., 1944; Poór János: „Emléke törvénybe iktattatik”. (József nádor, 1776–1847). = Buda Pesti Negyed, 1994. No. 1. pp. 19–34; Soós István: A legmagyarabb Habsburg. (József főherceg, Magyarország nádora). In: József nádor Pest-Budán. Szerk.: Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp., 1997. pp. 9–23; Vörös Károly: József főherceg, Magyarország nádora. In: Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf (1982). Graz, 1983. pp. 74–86.
- ³⁸ Sebestyén Ede: József nádor és Alekszandra Pavlovna bevonulása és ünneplése 1800-ban. In: Tanulmányok Budapesti múltjából VII. Bp., 1940. pp. 68–74.
- ³⁹ A. A. Szamborszkij: O prebivanyii velikoj knyagini Alekszandri Pavlovni v Ugrii. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. I. Szankt-Petyerburg, 1871. pp. 53–67.
- ⁴⁰ Uo. pp. 58–59.
- ⁴¹ Tardy Lajos: Alekszandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény. In: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. pp. 136–137.
- ⁴² Hankó Ildikó – Kiszely István id. műve p. 42.
- ⁴³ Szobranyije szocsinyenyij G. R. Gyerzsavina. Vsztupityelnaja sztatyja: Jakov Grot. Szankt-Petyerburg, 1869. pp. 11–12.
- ⁴⁴ V. Molnár László: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a XVII. század végétől 1815-ig. = Hungarológia, 1999. No. 1–2. pp. 67–68.
- ⁴⁵ A. A. Szamborszkij: Memuari. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. II. Szankt-Petyerburg, 1872. pp. 37–52.
- ⁴⁶ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1976), pp. 302.
- ⁴⁷ A pályázat eredeti, német nyelvű címe: „Welche Massregeln wahren zu nehmen um den Geist der Tätigkeit und des Erwerbflusses in den untern Volksklassen, besonders bei den Weibern und Kindern des Landmanns so zu erwarten, dass ihnen die Arbeit zum notwendigen Bedürfnis und zur Gewohnheit werden”.
- ⁴⁸ Vincze László: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. = Köznevelés, 1964. No. 8. p. 304.
- ⁴⁹ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1976), pp. 335–357.
- ⁵⁰ Tóth Lajos: Tessedik Sámuel oroszországi pályázati értekezése (Szentpétervár, 1803). = Új Auróra, 1977. No. 3. pp. 55–70.
- ⁵¹ N. Sztjelleckij id. műve pp. 494–496.

⁵² V. Molnár László: Magyar–oroszk kulturális kapcsolatok, pp. 56–65, 69–98., p. 166., pp. 184–185.

⁵³ Tessedik Sámuel önéletírása, pp. 85–86.

⁵⁴ Uo. p. 86.

⁵⁵ N. Sztjelleckij id. műve pp. 348–351.

⁵⁶ Magyar Kurír, 1804. I. félév. p. 173.

⁵⁷ Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod, 1971. pp. 53–55.

⁵⁸ Nádor Jenő: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. = Békési Élet, 1968. No. 3. pp. 350–352.